

LLAPIS, PAPER I BOMBES. UN RECURS EXPOSITIU PER L'EMPATIA HISTÒRICA

José Antonio FERNÁNDEZ CABELLO
Ramón GALDRÁN GONZÁLEZ
Remedios IZQUIERDO FERRÁNDEZ
Carlos SALINAS SALINAS¹
Teresa SANZ CANTALAPIEDRA
Giovanni CROATTO

Resum: *Llapis, paper i bombes* és una exposició de dibuixos fets per xiquets i xiquetes refugiats en colònies col·lectives durant la Guerra Civil espanyola a la rereguarda republicana. S'organitza com un recurs docent per a desenvolupar l'empatia històrica amb l'anàlisi de la mirada d'aquella infància davant els desastres de la guerra. Es proposa una seqüència d'activitats que parteix d'un guió de preguntes que se'ls feia als estudiants per a buscar informació i nous enfocaments en les imatges, que són els documents primaris. L'article inclou orientació bibliogràfica i enllaços web a guies docents.

Paraules clau: Aldous Huxley, dibuixos infantils, empatia històrica, exposició didàctica, Guerra Civil espanyola.

Title: *Pencils, paper and bombs. An educational exhibition for historical empathy.*

Abstract: *Pencils, paper and bombs* is an exhibition of drawings made by girls and boys that were given refuge in collective communities during the Spanish Civil War in the Republican rearguard. It is organised as a teaching resource to develop historical empathy by analysing the look of those students facing the devastation of the war. It proposes a sequence of activities based on a series of questions that students asked in order to seek information and new approaches on the images, which were the primary documents. The article includes bibliographic guidance and web links to teaching guides.

Keywords: Aldous Huxley, children's drawings, educational exhibition, historical empathy, Spanish Civil War.

¹ Adreça de contacte
karlossalin@gmail.com

1. PRESENTACIÓ

Durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939) el govern de la República, a través del Ministeri d'Instrucció Pública i amb la col·laboració d'uns altres organismes, va evacuar els xiquets i les xiquetes de les zones de guerra per portar-los a les Colònies Col·lectives establides en llocs més segurs d'Espanya i d'Europa. En les colònies, hi van rebre cura i formació. Van plasmar aquesta protecció, a més de les experiències punyents que van viure, en dibuixos sobre paper amb llapis de colors. Alguns dels dibuixos es conserven a la Biblioteca Nacional, la Biblioteca de la Universitat de València i l'Arxiu Nacional de Catalunya (que conserva els fons de l'Associació «Arxiu Guerra i Exili» i del Centre Espanyol de Moscou). Uns altres estan a Estats Units: en la Universitat de Califòrnia a Sant Diego i a la Universitat de Columbia a Nova York. Una curiosa història explica aquesta última ubicació. A principis de 1938 el Ministeri d'Instrucció Pública i l'Institut Carnegie d'Espanya van arrebregar un gran nombre de dibuixos infantils. Aquell mateix any, gràcies a la col·laboració dels quàquers, un miler de dibuixos es van exposar en els magatzems Lord & Taylor de Nova York amb l'objectiu de recaptar fons per a ajudar al manteniment de les colònies. El catàleg de l'exposició va estar prologat per Aldous Huxley. Els dibuixos originals es van oblidar fins que el 1977 George Collins, professor la Universitat de Columbia, els va descobrir en unes caixes abandonades que va traslladar a l'Avery Architectural and Fine Arts Library, on estan en l'actualitat. Nosaltres hem volgut recuperar i mostrar alguns d'aquests dibuixos en una exposició, perquè hem comprovat que, excepte en cercles restringits, la majoria de la població espanyola no els coneix.

2. LLAPIS, PAPER I BOMBES

Llapis, paper i bombes és el títol de l'exposició,² que presenta còpies digitalitzades dels dibuixos en petit format. Com acabem de comentar, van ser fets per xiquets i xiquetes que havien patit la dura experiència de la guerra espanyola. L'exposició va ser concebuda fonamentalment com un recurs didàctic, i com a tal l'explicarem.

2.1. Objectius

Plantegem una aproximació empàtica entre els joves de hui i aquells altres que tant van patir. A partir d'aquesta empatia intentem provocar el desig de conèixer la història i els esdeveniments que van protagonitzar aquells que van viure la Guerra Civil. A més a més, cal tenir en compte

² Podeu consultar més informació en www.llapispaperibombes.com

que la guerra és un aspecte poc tractat didàcticament: fins a quin punt va afectar aquesta experiència traumàtica a aquells infants que vivien en zona republicana i que va acabar reflectida en els seus dibuixos? Aquests joves, gràcies a l'actuació responsable de les institucions i persones que van organitzar les colònies, van poder escapar dignament dels escenaris de la guerra. A la zona franquista no s'han conservat dibuixos (GALLARDO 2012). Desitgem amb aquesta mostra, al seu torn, expressar el rebuig a l'horror de les guerres actuals.

2.2. Els dibuixos

Per aconseguir aquests objectius, hem utilitzat els dibuixos que els escolars van fer a les colònies respectives. Aquests dibuixos mostren la vida quotidiana, els seus traumes i les seues enyorances. El nombre pot variar però convé escollir una bona mostra entre tots els que hi ha disponibles. N'hem seleccionat al voltant de seixanta distribuïts en tres temes:

a) Dibuixos relacionats amb la Guerra Civil. Estan organitzats en una sèrie d'apartats:

- La guerra: es mostren els fronts de lluita.
- La mort provocada per avions que bombardejaren la població civil, i la resta d'armes.
- La fugida de la mort, la cerca de refugis, el terror.
- Els escenaris dibuixats: els bombardejos de Madrid, d'on procedeixen molts dels nens. El bombardeig de Port Bou, poble d'origen dels xiquets evacuats a les colònies del sud de França. La batalla de Terol, com una esperança frustrada per als republicans.

b) Dibuixos relacionats amb la vida a les colònies:

- Descripció dels edificis on es van albergar els xiquets i xiquetes, el paratge on es localitzaven
- La vida quotidiana, l'estudi, el temps lliure.
- La formació: estudi, exàmens, teatre.

c) Dibuixos relacionats amb l'evacuació des del seu lloc de residència a les colònies. En alguns casos resulta difícil separar aquest primer èxode de l'altre que van patir molts d'aquests xiquets i les seues famílies camí de l'exili. L'evacuació i l'exili queden inclosos en el mateix apartat que l'enyorança d'una vida anterior a la guerra que expressen els dibuixos.

Cadascun d'aquests apartats va introduït per un cartell informatiu i un altre de l'època referit al tema. Es completa amb mapes sobre l'evolució dels fronts de guerra, sobre la localització de les colònies d'on

procedeixen els dibuixos de l'exposició, situades a França i a Espanya, i sobre els països que van acollir els xiquets evacuats. Amb tot açò es dóna una informació bàsica, però el gruix de la mateixa s'ha de rastrejar en els dibuixos i textos escrits pels xiquets. Hem utilitzat un color diferent per a cadascun d'aquests apartats i, així, facilitar la lectura de la informació: el roig per a la guerra, el groc per a les colònies, el morat per a l'evacuació i l'exili. Com es veu, aquests colors representen la bandera republicana, però d'una manera subtil perquè no adquirisca massa protagonisme.

El muntatge de panells està organitzat en tres grans espais, un per a cada tema: la guerra, les colònies i l'evacuació. Tres cartells introdueixen i expliquen els temes i tres mapes plasmen els continguts geogràfics tractats. Com que cadascun d'aquests es divideix en diversos apartats, per a introduir-los s'ha considerat oportú utilitzar fotografies.

2.3. La metodologia

La metodologia segueix una seqüència que detallem a continuació:

- a) Preparació perquè l'aprenentatge siga significatiu. La presentació s'inicia amb una antiga maleta carregada de dibuixos que remet tan al temps de l'exili i de l'oblit com a la dispersió dels dibuixos que han viatjat pel món. Una bandera republicana, que també està en la maleta, dóna la clau de l'espai i el temps històric dels fets. Tot açò persegueix que els xiquets es facen preguntes sobre la maleta, la bandera i, especialment, els dibuixos que es mostren, a vegades comentats pels autors que els van fer en un passat. Els motius dels dibuixos també ajuden a formular preguntes. Aquestes preguntes que han d'expressar i posar en comú conflueixen en un guió amb tres punts: la guerra, les colònies i l'evacuació. Pot ser que sorgisquen unes altres preguntes que exigisquen ampliar el guió introduint algun punt més.
- b) Una vegada realitzada la presentació, els alumnes ja estan preparats per a abordar la segona fase del seu aprenentatge: aconseguir informació per a contestar les preguntes que s'han fet i els dibuixos són les fonts primàries que consultaran. Es poden presentar d'una manera organitzada seguint l'ordre del guió, és així com s'ha dissenyat l'exposició:
 - La guerra: els dibuixos proporcionen informació sobre qui s'enfrontava, quan es va produir i les armes que s'utilitzaven. És il·lustratiu el protagonisme que adquireixen en els dibuixos els avions que amenacen la població civil.

- Les colònies: els dibuixos també faciliten informació sobre els llocs que es van habilitar per a posar a resguard de la guerra la infància que l'estava patint, com ara els edificis, els paratges on se situaven, les activitats que s'hi feien, etc., la vida quotidiana, en definitiva.
 - L'evacuació: els dibuixos mostren el trauma de la separació de la família, l'organització del viatge i els llocs de destinació. En alguns casos resulta difícil separar aquest primer èxode de l'altre que van patir molts d'aquests xiquets i les seues famílies camí de l'exili. Evacuació i exili queden inclosos en el mateix apartat que l'enyorança d'una vida anterior que va destrossar la guerra.
- c) L'última fase, la reflexió, no pot ser una altra que sistematitzar allò que s'ha après i fer un exercici d'empatia que ajude a establir llaços amb aquells protagonistes del passat i amb els protagonistes del present que viuen situacions semblants.
- Sistematitzar la informació: comprovar si l'anàlisi dels dibuixos ha sigut suficient per a contestar les preguntes formulades o cal seguir investigant. En aquest cas, la proposta es completa ja a l'aula. Pot consistir a valorar les fonts consultades i plantejar noves fonts a consultar; a expressar de manera coherent els resultats mitjançant una redacció o una exposició en classe; a fer un estudi sobre les guerres actuals dibuixades, etc.
 - Des de la reflexió és possible abordar l'empatia amb aquells que ara estan patint problemes semblants? Com es podrien plasmar aquests problemes actuals? Ens sembla molt adequat fer-ho mitjançant un dibuix que reflectisca la realitat en la qual estem immersos: guerres, camps de refugiats, pobresa, falta d'oportunitats per als joves, moviments migratoris, corrupció, polarització social, amenaça terrorista i un llarg etcètera que expresse la problemàtica conjunta que la nostra societat viu. En aquest sentit, podeu consultar la web: <http://www.llapispaperibombes.com/amb-ulls-de-nen-avui>.
 - Mentre dibuixen es pot escoltar la peça musical composta per a l'exposició per Giovanni Croatto (professor del CEIP Andrés Manjón, Oriola). És una altra manera d'acostar-se al tema i completar l'experiència. Recomanem la consulta de l'obra en la web: <https://www.youtube.com/watch?v=m-cIHD3-bPl0>.

Aquesta exposició, com ja hem indicat, té un vessant didàctic i, per això, acull visites d'alumnes amb els seus respectius professors. Durant el recorregut acompanyaran els estudiants per a aclarir dubtes, completar informació si li la demanen, o si ho consideren convenient. És possible que al llarg de la visita els dibuixos suggerisquen més preguntes, caldria anotar-les per a després integrar-les en el treball de conclusió que es proposa com a opció a fer a l'aula. Una guia didàctica per a l'alumnat i les orientacions per al professorat facilitaran l'aprofitament de l'exposició. Es poden baixar de la web: <http://www.llapispaperibombes.com/guies-didctiques>.

Per a finalitzar la visita, proposem fer una *valoració de l'exposició*, de forma voluntària i anònima, en un breu qüestionari preparat per a açò. La fitxa emplenada es diposita en una urna i, a partir d'aquesta es fa l'avaluació posterior. En general, l'avaluació ha sigut molt satisfactòria. L'exposició ha recorregut molts centres culturals i educatius de la nostra geografia i encara manté l'interés si s'ha de jutjar per les sol·licituds que rep. Sens dubte, ha contribuït a açò la valoració molt positiva de les respostes dels escolars que l'han visitada. Al llarg del procés, hem rebut suggeriments, hem trobat testimonis que van viure les experiències que s'hi exposen, hem descobert nous dibuixos..., i tot açò mostra el bon acolliment de la proposta.

Per a finalitzar, agraïm l'aportació de totes aquelles persones que han contribuït a la seua gestació i desenvolupament. I en especial a José Carlos Rovira Soler, que va ser el primer a confiar en nosaltres i que ens va obrir les portes de la Universitat d'Alacant, sense el patrocini de la qual no haguérem pogut dur a terme el projecte.

BIBLIOGRAFÍA

- ALTED, Alicia (2003), «Los niños de la Guerra Civil», *Anales de Historia Contemporánea*, 19, p. 23-29.
- ALTED, Alicia, et al. (2006), *A pesar de todo dibujan. La Guerra Civil vista por los niños*, Biblioteca Nacional, Madrid.
- CREGO NAVARRO, Rosalía (1989), «Las colonias escolares durante la Guerra Civil (1936-1939)», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea*, 2, p. 299-328.
- ESCRIVÁ, Cristina - MAESTRE, Rafael (2011), *De las negras bombas a las doradas naranjas, Colonias Escolares 1936-1939*, L'Eixam Edicions, València.
- FERNÁNDEZ SORIA, J. Manuel (1987), «La asistencia a la infancia en la Guerra Civil. Las colonias escolares», *Historia de la Educación*, 6, p. 83-128.
- FREIRE MÉNDEZ, Justa, *Diario*, Madrid, Archivo de la Fundación Ángel Llorca. Accesible en <http://www.fundacionangelllorca.org/materiales/archivo-digital-viejos-papeles>.

Llapis, paper i bombes. Un recurs expositiu per l'empatia històrica.

- GALLARDO, José Antonio (2012), *El dibujo infantil de la evacuación durante la Guerra Civil española (1936-1939)*, Universidad de Málaga, Málaga.
- HERNÁNDEZ MERINO, Ana (2006), «Las hebras para hilvanar la vida: el dibujo del dolor», *Papeles de arteterapia y educación artística para la inclusión social*, vol. 1, p. 79-96.
- POZO ANDRÉS, María del Mar del (2013), *Justa Freire o la pasión de educar*, Octaedro, Barcelona.
- SALINAS SALINAS, Carlos (2013), «Juguetes en tiempos de guerra», *Canelobre*, 62, p. 78-87 .
- (2014) «Lugares de memoria de la guerra civil. Las colonias infantiles en la provincia de Alicante», *Clío: History and History Teaching*, 40. Accessible en: <http://clio.rediris.es/n40/articulos/salinas2014.pdf>
- VALERO ESCANDELL, José Ramón (2014), «Los lugares de la Guerra Civil. Mucho más que patrimonio inmaterial», *Revista del Vinalopó*, 17, p. 13-31.

Fig. 1. Colònia García Lorca. Elx. 1937

Fig. 2. Colònia de Beneixama.

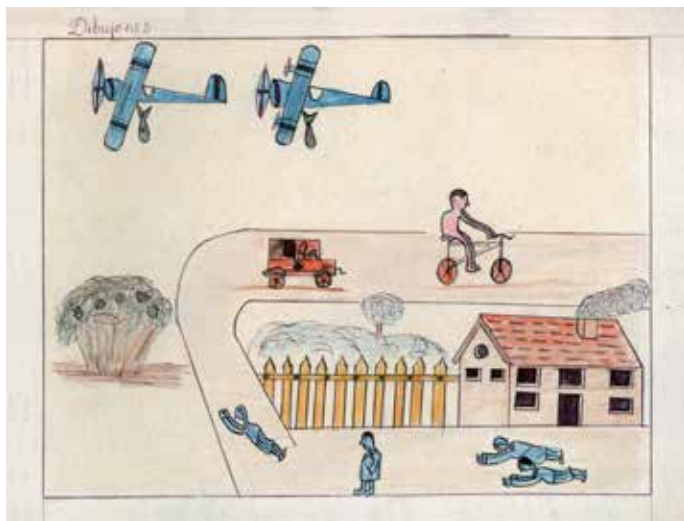

Fig. 3. La guerra.

